

Historische Kring Zuidhorn

6e jaargang nr. 1 juni 2016

Jacobus Birza, smid

Oude kentekens

Schoolexamen in 1805

Zuidhorn omstreeks 1830

De slag bij Heiligerlee

De oude marechausseekazerne in Zuidhorn

Aaltuiken in het Ypegat

Losse nummers € 2,50

Periodiek van de Historische Kring Zuidhorn

6^e jaargang nr. 1 juni 2016

Redactie

Nico Attema
Anne Drentje
Kees Kugel
Baukje Vrolijk

Druk

RCG Groningen

Bestuur van de HKZ

<i>Voorzitter</i>	<i>P. H. Pellenbarg</i>
<i>Secretaris</i>	<i>G. Teelken-Piers</i> <i>secretarishkz@gmail.com</i>
<i>Penningmeester</i>	<i>P. Jonkman</i>
<i>Overige leden</i>	<i>A.W. Teelken, W. Renkema, G. van Agteren-Birza</i>

Archief

W. Renkema. Archief is in het gemeentehuis

Website

www.historischekringzuidhorn.nl

Inhoud	blz
Jacobus Birza, smid	4
Oude kentekens	10
Schoolexamen in 1805	11
Zuidhorn omstreeks 1830	15
De slag bij Heiligerlee	20
De oude marechausseekazerne Zuidhorn	26
Aaltuiken in het Ypegat	30

ISSN: 2214-6008

*Foto Titelblad: Een Franse Werner motorfiets uit 1903 waarmee smid Jacobus Birza en zijn knechts werden gefotografeerd zie pag. 7
(foto: www.yesterdaydays)*

Gonny Pellenbarg – Hesse †

In januari werden we opgeschrikt door het plotselinge overlijden van Gonny Pellenbarg-Hesse, secretaris van het bestuur van de Historische Kring Zuidhorn.

Gonny werd in januari 2006 benoemd als opvolgster van Akkie Woudstra.

Zij bracht veel ervaring mee als secretaris van Zuidhorner verenigingen, onder andere van de afdeling Zuidhorn van Vrouwen van Nu (Plattelandsvrouwen).

Oud-voorzitter Anne Drentje, met wie zij tot 2010 de bestuurstaken afstemde, vertelt over haar nauwgezette manier van werken, de goed geformuleerde convocaties die tijdig werden rondgestuurd en, bepaald niet onbelangrijk, de originele attenties waarmee sprekers na afloop van hun optreden extra werden bedankt.

In 2012 besloot Gonny af te treden; zij werd opgevolgd door Ettelies Mobach.

Na het overlijden van voorzitter Geeuwke Bosma in 2013 en het vertrek van Ettelies - vanwege dringende andere werkzaamheden - werd het voorzitterschap tijdelijk waargenomen door Piet Pellenbarg terwijl het secretariaatswerk tussen de overgebleven bestuursleden werd verdeeld.

Toen het bestuur er na deze overgangsperiode nog steeds niet in was geslaagd om een geschikte kandidaat voor het secretariaat te vinden, besloot Gonny om, voor zo lang dat nodig mocht zijn, samen met haar man opnieuw die taak op zich te nemen.

Ze heeft het stokje helaas niet meer door kunnen geven.

De redactie

Jacobus Birza, smid te Zuidhorn

Op 19 mei 1897 kocht Jacobus Birza uit Garsthuizen de bestaande smederij van grofsmid Lulot Bakema in Zuidhorn voor f 4000,-. Dat hij voor zichzelf wilde beginnen had ongetwijfeld te maken met het ondernemersbloed dat door zijn aderen stroomde. En de reden om zich in Zuidhorn te vestigen was waarschijnlijk het feit dat hier een smederij te koop was.

Jacobus Birza werd op 22 mei 1869 te Stedum geboren als 6e kind van Jan Wolter Birza en zijn vrouw Brechtje Dijkhuis. Vader Jan Wolter had later een kuiperij en wagenmakerij in Garsthuizen.

Jacobus groeide op in Garsthuizen, volgde een opleiding voor smidsgezel en werd uiteindelijk een volleerd vakman. In 1894 werkte hij in een smederij te Bedum. De asbak die hij daar 'smeedde' uit een hoefijzer en een paardenhoef (afb. 7) is een herinnering uit die tijd.

*Afb. 1 Jacobus Birza
en Louwina Miske
rond 1897*

Huwelijk en vertrek naar Zuidhorn

In Kantens leerde Jacobus zijn toekomstige vrouw Louwina Miske kennen, die op 8 januari 1874 in Middelstum was geboren. Louwina werkte in die tijd als dienstmeid te Kantens. Het stel trouwde op 17 mei 1897 in het gemeentehuis van Kantens en vertrok kort daarop naar Zuidhorn, waar het twee dagen later de smederij van de grofsmid Lulot Bakema kocht.

De koopprijs bedroeg f 4000,-. In de koopakte stond het pand als volgt omschreven: *'Eene behuizing, waarin smederij, met erf en grond, staande en gelegen te Zuidhorn, bekend ten kadaster gemeente Zuidhorn, sectie F nummer 470, groot 73 centiare, doende des jaars tot heemhuur drie gulden en het zesjarig*

geschenk'. Het woongedeelte bevond zich aan de Hoofdstraat wz en de smederij aan de Nieuwstraat zz. In 1901 werd dochter Aaltje geboren en op 7 mei 1903 zoon Jan. In deze jaren werden foto's en ansichtkaarten steeds meer algemeen. En zo beschikken we nu over enkele foto's van Aaltje en Jan, die beiden de in 1881 gebouwde Openbare Lagere School aan de Frankrijkerlaan bezochten.

1897 – 1925 De smederij aan de Nieuwstraat

Vroeger waren er twee soorten smeden: hoefsmeden en grofsmeden. Bij beiden kon je paarden laten beslaan, maar de laatsten deden ook allerlei ander werk, zoals het smeden en repareren van werktuigen en (boeren)gereedschap, of het maken van ijzeren hekken en siersmeedwerk. Jacobus Birza verrichtte destijds al deze werkzaamheden.

Afb. 2 Begin 1900: Woonhuis en winkel Birza aan de Hoofdstraat. De smederij lag erachter aan de Nieuwstraat. Rechts Café Centraal dat daar nog tot 1990 stond.

Vandaag de dag getuigen nog diverse hekken in Zuidhorn van Birza's vakmanschap. Zo maakte hij de hekken voor de in 1914 voor de dames Boelens gebouwde villa aan De Gast 36. Van de latere eigenaar van dit pand, de heer A. Annema kreeg kleinzoon Coos Birza een beschrijving, waarin het volgende staat.

'De voortuin wordt van de openbare weg gescheiden door een ijzeren hek, toentertijd gesmeed door smid Birza uit Zuidhorn. Het hek bestaat uit een vast hekwerk met twee beweegbare delen, samengevat onder een gebogen regel,

bestaande uit sober regel- en stijlwerk en decoratieve hoofdstijlen met driehoeksvormige beëindiging'. De Gast nr. 34 heeft een zelfde hek en dat moet dan ook door hem vervaardigd zijn.

Opvallend is het hek van 'Tijdverblijf', de vroegere pastorie van de Hervormde Kerk (afb. 3). Jacobus Birza gebruikte daarbij gietijzeren staanders met een betonvoet. Het hek dat hij maakte voor het in 1907 gebouwde postkantoor is helaas verdwenen.

Afb. 3 Het pastoriehek in 1905. Het staat er nog steeds.

Wie de ontwerpers van deze hekken waren? Waarschijnlijk bedacht de smid zelf een patroon, of liet hij zich inspireren door wat hij elders zag. Misschien ook had de opdrachtgever een bepaald voorstel.

In ieder geval kwamen de hekken allemaal uit de oude smederij aan de Nieuwstraat. En het maken ervan zal vele arbeidsuren gekost hebben. Volgens Coos werden rechte ronde ijzeren staven gekocht en vervolgens bracht de smid daarin de gewenste vorm aan. Een heel bijzonder object is de windvaan op de toren van de Hervormde Kerk die, zo wil het familieverhaal, door Jacobus Birza is gemaakt, of in ieder geval door hem is gerepareerd.

De boer een belangrijke klant

Naast het smeden van sierhekwerken was er vooral op de boerderijen veel werk voor de smid, zoals het maken en repareren van stalhekken, drinkbakken, weidehekken, herstel van landbouwwerktuigen enz. En ook natuurlijk het beslaan van de paarden. Al deze werkzaamheden vonden plaats in of buiten de smederij. Bij de smederij van Birza was ook een binnenterrein waar grote karweien werden uitgevoerd.

Kortom, een boer kon vroeger niet zonder een smid. Maar ook de wagenmaker was van hem afhankelijk. De ijzeren banden om de houten wielen werden er door de smid omheen gezet. Coos vertelde dat zijn overgrootvader die, zoals we al eerder lazen, in Garsthuizen kuiper en wagenmaker was (daarom) naast de smid woonde: de één kon niet zonder de ander.

Fietsen en motorfietsen

Behalve grofsmeedwerk werd er ook steeds meer aanverwant werk verricht, zoals het onderhouden en repareren van fietsen en motoren die de eigenaren deels ook bij of via diezelfde smid hadden aangeschaft

*Afb. 4 Van links naar rechts Huizinga en Jacobus Birza met tussen hen een echte motorfiets. Waarschijnlijk een **Werner**. Dan volgen de smidsknechten Job Poort en Kiemel naast een fiets van een van de merken Brennabor-Courier- NSU of BSA, waarvoor Birza reclame maakte op de muur van café Lijfering*

Op de foto, die bij de ingang van de smederij aan de Nieuwstraat werd gemaakt, zien we fietsen en motoren. Fietsen werden in die tijd al door veel mensen gebruikt, maar er kwamen ook steeds meer motorfietsen op de weg. Op de afbeelding staat er één tussen opa Jacobus en smidsknecht Huizinga. In die tijd deed dit voertuig zijn naam nog eer aan, want de eerste motoren waren in feite verstevigde fietsen voorzien van een motor.

Verhuizing naar de Jellemaweg

Doordat er steeds meer motorfietsen en automobielen op de weg kwamen, kreeg de smederij het steeds drukker met reparatiewerkzaamheden. Zoon Jan volgde daarom een driejarige opleiding op de ambachtschool te Groningen en ging daarna in diezelfde stad bij motorenrevisiebedrijf Zijlstra werken om het autovak goed onder de knie te krijgen. Intussen had zijn vader Jacobus een drukke smederij met meerdere 'vuren'.

Als de smidsknechten 's morgens kwamen, had hij ze al op temperatuur, zodat ze meteen konden beginnen.

Afb. 5 Jacobus en Louwina Birza op middelbare leeftijd

In de vroege twintiger jaren besloot Jacobus met zijn werk te stoppen. Een beslissing die misschien genomen werd op doktersadvies, maar het feit dat zoon Jan voor het autovak had gekozen zal minstens zo'n belangrijke rol gespeeld hebben. Birza verkocht de zaak aan zijn meesterknecht Kamp en het gezin

verhuisde enige tijd later naar het huis Achterweg A243, nu Jellemaweg 14. Rechts naast de woning werd een garage gebouwd waarin de firma Birza in 1925 werd voortgezet, maar nu met de nadruk op de handel in en de reparatie van auto's, rijwielen en motoren. Zoon Jan had hier de leiding. Zijn vader Jacobus werd zijn adviseur en hulp op de achtergrond. Er was nog een smidse in de garage, maar daar werd steeds minder gebruik van gemaakt.

Afb. 6 Garage aan de Jellemaweg. De man in hemdsmouwen is Jacobus Birza. Helemaal rechts staat zijn zoon Jan, de vader van Coos Birza.

Afb. 7 De asbak die overgrootvader Jacobus Birza tijdens zijn leertijd in Bedum uit een paardenhoef en een hoefijzer maakte siert tot op de dag vandaag het interieur van de huidige generatie Birza.

Oude kentekens op site Groninger Archieven

Voor en kort na de tweede wereldoorlog was de afgifte van het kenteken voor een gemotoriseerd voertuig een provinciale aangelegenheid. En aan de eerste letter op het nummerbord kon je meteen zien uit welke provincie de eigenaar van een auto of motorfiets afkomstig was. Sinds enige jaren bestaan er websites waarop een groeiend aantal gegevens te vinden is over deze kentekens en de bijbehorende eigenaren uit Friesland, Groningen of Drenthe. De bronnen zijn gemakkelijk te vinden met de zoekterm: 'Oude kentekens'. Gezocht kan worden onder kenteken, naam van de eigenaar of woonplaats van de eigenaar.

Foto's uit de verzameling van Coos Birza

Op de foto's die bij het artikel over smid Birza staan afgedrukt en ook op andere die ik van Gerrie van Agteren-Birza kreeg, zijn voertuigen (soms met eigenaar) geportretteerd waarvan de kentekens zichtbaar zijn. Op die manier was Gerrie in staat de namen en woonplaatsen van hun eigenaren te achterhalen. Zie onder.

Deze motorfiets, een Franse Lurquin-Coudert, reed ooit rond in de gemeente Zuidhorn. Hij draagt het kenteken A-7515. Dit kenteken werd uitgegeven op 17-7-1923 op naam van Gerrit de Haan uit Zuidhorn. Vermoedelijk de in Sneek geboren Gerrit de Haan die in 1922 te Zuidhorn trouwde met Jantje van der Veer. Gerrit was van beroep arbeider/telegrafist. (NB. Zijn zwager Johannes van der Veer was smid)

Een in alles heerschende orde en juiste nauwkeurigheid

Een schoolexamen in Zuidhorn in 1805

Op 14 mei van het jaar 1805 om elf uur 's morgens zien we het volgende niet alledaagse tafereel in Zuidhorn: drieënnegentig kinderen lopen twee aan twee van de school (kosterij) tussen de Jellemaweg en de Schoolstraat naar de kerk, onder leiding van hun onderwijzer Hermanus Kremer en onder aanvoering van vijf deftige heren: H.R. Warmolts, J. Sijmons, J.K. Boelens (afgevaardigden van het Departement Zuidhorn van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), J.E. Winter (predikant te Zuidhorn) en de deftigste van allen: Henri Daniel Guyot, schoolopziener van het Westerkwartier. In de kerk wordt voor het eerst in het district Westerkwartier een schoolexamen afgenomen.

Plattegrond van Zuidhorn rond 1830 de school stond toen nog op dezelfde plaats als in 1805

Verbetering van onderwijs en opvoeding

In de achttiende eeuw had onder invloed van de Verlichting de idee postgevat dat opvoeding en onderwijs verbeterd moesten worden. In de school moest meer aandacht zijn voor het kind en zijn toekomstige functioneren in de maatschappij.

De komst van het Franse leger in 1795 had een politieke omwenteling tot gevolg. De Groningse landadel verloor zijn rechten, er kwam een centrale regering en Nederland werd ingedeeld in departementen. Een deel van Groningen en Friesland werd samengevoegd tot het Departement van de Eems. Van de zijde van de nieuwe regering werd aangedrongen op verbetering van het onderwijs. In de achttiende eeuw kregen kinderen veelal les van ongekwalificeerde schoolmeesters, die lijfstraffen niet schuwden. Er werd lesgegeven aan kinderen van alle leeftijden, vaak in één slecht geventileerde ruimte. De leermiddelen waren verouderd en ongeschikt om de belangrijke basisvaardigheden van het lezen, schrijven en rekenen aan te leren. Om toezicht te houden op het lager onderwijs werden schoolopzieners aangesteld. Een van hen was Henri Daniel Guyot (1753-1828), die in 1790 in de stad Groningen het eerste instituut voor doven had opgericht. Het fenomeen schoolexamen deed zijn intrede, waarbij de schoolopziener zich een indruk vormde van het onderwijs en van de vorderingen van de kinderen.

Een grote rol bij de volksverheffing en de verbetering van het onderwijs speelde de nog steeds bestaande Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Door dit genootschap werden leesbibliotheken ingericht (in Zuidhorn in 1802). Het stichten van scholen, het opleiden van onderwijzers en het uitgeven van schoolboeken werd gestimuleerd. Vooruitstrevende lieden, veelal notabelen, zetten zich in voor de verheffing van het volk door vermeerdering van kennis. Men was ervan overtuigd dat de maatschappij door kennis en wetenschap deel kon krijgen aan de algemene vooruitgang. In het Departement Zuidhorn van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen speelden de dominees Winter (Zuidhorn) en Warmolts (Aduard) een belangrijke rol.

Hermanus Kremer (1774-1825) was schoolmeester in Kropswolde, Noordlaren, Zuidhorn en Finsterwolde. Het is bekend dat hij in ieder geval in Zuidhorn ook organist was. Hij was bepaald geen gemiddelde schoolmeester, in Noord-Nederland was hij in onderwijskringen zeer bekend. Hij had de schoolkinderen in verschillende klassen verdeeld (toentertijd iets nieuws!), gebruikte voor kinderen geschikte schoolboeken en experimenteerde met betere lesmethoden. Hij schreef het schoolboek *Aardrijks-, Geschiedkundige en Plaats-beschrijving der Provincie Groningen* (1818). Daarin komt een beschrijving van het dorp Zuidhorn voor. In 1818 werd Kremer benoemd in Finsterwolde.

Van het schoolexamen te Zuidhorn verscheen in 1805 een verslag van Guyot zelf in een soort van jaarboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Het schoolexamen in Zuidhorn (14 mei 1805)

Toen de stoet van kinderen en hun begeleiders bij de kerk was aangekomen, bleek deze al goed gevuld met belangstellenden. Nadat Guyot de plichtigheid met een

toespraak had geopend, werd het Schoolgezag gezongen, vervaardigd door Johannes Ernestus Winter (de predikant van Zuidhorn), *op verrukkende wijze uitgevoerd*. Dit lied werd begeleid door de oudste leerling van de school (Jan Jans Bakker) op het Snitger/Freijtagorgel.

Johannes Ernestus Winter (1751-1841)

Schoolopziener Guyot stelt vast dat het schoolonderzoek op hem en alle toehoorders *den diepsten indruk maakte van een aandoenlijk genoeg, niet alleen vanwege de in alles heerschende orde en juiste naauwkeurigheid, maar ook wegens de zedige vrijmoedigheid, met welk het werd uitgevoerd*.

Het schoolexamen bestond uit de onderdelen taal, zedekunde, rekenen, zangkunst, aardrijkskunde, natuurkunde (biologie) en vaderlandse geschiedenis. In de kerk waren schriften van de kinderen tentoongesteld, waaruit hun kunnen moest blijken. Bij het onderdeel rekenen werden 97 opgaven aan de leerlingen voorgelegd. De minste onder hen had 24 opgaven goed, de besten losten 95 opgaven goed op.

Ieder gedeelte van het onderzoek werd afgewisseld met het zingen van coupletten van Psalm 32. Met nadruk wordt daarbij vermeld dat deze coupletten *op maat* werden gezongen. Dit moet wel betekenen dat meester Kremer een bewuste poging deed de originele notenwaarden van de psalmen opnieuw in te voeren. In de achttiende eeuw was het tempo van het psalmgezag zeer laag en werd isoritmisch gezongen: alle noten even lang. In de loop van de achttiende eeuw waren al pogingen ondernomen het ritmisch zingen weer in te voeren, onder meer door Jacob Wilhelm Lustig, bijna de hele achttiende eeuw organist van de

Martinikerk te Groningen. Ook hierin was Hermanus Kremer dus vooruitstrevend! Er worden twee gedichten gezongen uit de bundel *Proeve van Kleine gedigten voor kinderen* (1779) van Hieronymus van Alphen: *De gezondheid* en *De ware rijkdom*. De voor de godsdienstige opvattingen van de tijd van de Verlichting typerende moraal van *De ware rijkdom* is:

Wat is toch rijkdom? Wat is eer?
Een handvol nietig slijk.
GODS vriend te wezen is veel meer:
Die JEZUS liefst, is rijk.

Guyot is zeer te spreken over de prestaties van de kinderen. Behalve Jan Jans Bakker worden twee kinderen een aantal keren genoemd: Bernardus Johannes Winter en Pieter Nanninga. De drie genoemde kinderen begeleiden het gezang op het orgel. Zij zullen les van meester Kremer hebben gehad, die organist van de kerk was. Daarnaast geven Bernardus Johannes en Jan Jans *een zeer nette en juiste* uitleg van de kaarten van Azië en Amerika. Het pientere jongetje Bernardus Johannes Winter (een zoon van J.E. Winter) is in de voetsporen van zijn vader getreden: hij studeerde theologie en werd predikant te Farmsum. Hij overleed al in 1824.

Aan het eind van de plechtigheid kregen de kinderen geschenken en werd door schoolopziener Guyot bekendgemaakt wie van hen overging naar het volgende leerjaar. Daarna werden zij op school feestelijk onthaald. Schoolmeester Hermanus Kremer kreeg een exemplaar van A. H. Niemeijers boek *Grondbeginselen van Opvoeding en Onderwijs*. Dit ter verdere aanmoediging in *zijn nuttigen arbeid*.

Het is fascinerend om te zien hoe in de vroege negentiende eeuw het streven naar verbetering van het onderwijs ook in Zuidhorn waarneembaar is en hoe we er dankzij het gedetailleerde verslag van schoolopziener Guyot nog kennis van kunnen nemen.

Henri Daniel Guyot (1753-1828)

Zuidhorn omstreeks 1830

Wat nu volgt is een gedeelte uit het *Schoolmeesterrapport van Zuidhorn* dat omstreeks 1830 is geschreven door meester Swartwolt.*

Over het hoe en waarom van van zo'n schoolmeesterrapport is al in het vorige nummer van dit HKZ Periodiek verteld. Eerst beantwoordt meester Swartwolt 14 interessante vragen, evenals meester Knoop dat deed voor Noordhorn. Maar aan het eind kan hij vrijelijk rapporteren over bijvoorbeeld taal en dialect, over karakter en levenswijze, over zeden en gewoonten, en over plaatselijke bijzonderheden.

Vraag 15 gaat over dialect en voorbeelden daarvan. Zijn antwoord is :

De platte taal der bewoners dezes dorps is voor het grootste gedeelte, gelykvormig aan die, welke gesproken wordt, in het overig gedeelte van de provincie Groningen. Doordien het West-Stadsvriesch echter meer dan de Groningsche taal overeenkomt met het zuiver Hollandsch, en deze dorpelingen veelal met de Westvriezen, door derzelver nabyheid en mogelyke afkomst van Vriesland, verkerende en omgaande, zoo is **hunne taal meer beschaafd en gekuisord**, dan wel die van andere deelen dezer provincien. Duidelyk is Vrieslands nabyheid op te merken in eenige woorden, door velen alhier gebezigd in: *Jimme, hooi* enz. In vele eigennamen van menschen, die veelal dezelfde uitgangen hebben als die, welke in Vriesland gemeen zyn *byzonder, ma, stra, da* enz.'

De voorbeelden die Swartwolt hier geeft zijn nu, bijna 200 jaar later nog actueel. Nog steeds is de invloed van het Fries merkbaar in het lokale dialect dat net als toen slechts door een deel van de Zuidhorners wordt gesproken.

De klankverwisseling van ken en kin bijvoorbeeld is nog regelmatig te beluisteren wanneer iemand spreekt over een persoon die hij kende: 'ik kon hem wel'

16. De volgende vraag luidt: '*Welke is hun algemeen karakter en hunne levenswyze; welke zyn hunne zeden en gewoonten?*' Meester Swartwolt antwoordt hierop: 'Om naar waarheid het karakter en de zeden myner dorpsgenooten te schetsen, hiertoe gevoel ik my gansch niet in staat.' Maar vervolgens schrijft hij: 'De inwoners dezes dorps zyn niet alle

oorspronkelyk uit de provincie Groningen, veel minder in dit dorp geboortig en zy zyn over het algemeen werkzaam van aard en doordien zy van natuur tot orde, en als gevolg hiervan, tot zindelykheid geneigd zyn, zoo vindt men hier weinige ingezetenen, die hierin te kort schieten om alzoo de belang hunner huishouding verwaarloozen.

Geen wonder, dat men hier de geringe **woningen des arbeidsmans binnentreedt, zonder door onaangename en nadeelige lucht of door andere gevolgen van te weinig lucht tot orde** en zindelykheid te zyn gedreven te worden. (Doch ook hier geldt: – *Geene regel zonder uitzondering*)'.

'Schoon de bygelovigheden en de vooroordeelen algemeen weinig of geene plaats vinden, zoo is de geringe klasse evenwel nog al te veel dezelve toegedaan.

De landman is niet zeer gebonden aan de voorvaderlyke gewoonten opzigtelyk den landbouw en de veeteelt, maar volgt gaarne bedachtzaam het oordeel en de voorbeelden van beterwetenden en beterwerkenden.

In den omgang zyn zy ver van de onbeschaafdsten dezer provincien te zyn.

Opzigtelyk de godsdienst zyn zy zeer verdraagzaam en wonen de openbare godsdienst gaarne by; doch toch zoo vlytig niet als wel op andere plaatsen, dewyl zy de namiddag godsdienst, gelyk in vele andere gemeenten, zeer zeldzaam of weinig bywonen.

Zy zyn geene vyanden van de Muzyk en den zang. De feestdagen worden hier, vooral door het werkvolk, stipt volgens oude gewoonten, tot het afleggen van bezoeken, wandelingen, ledig gaan en vermaken besteed: byzonder de 3de paasch, pinkster, kersmis enz. *vastenavondsdagen*, welke viering, in vele andere dorpen dezes provincien, als vreemd en onverklaarbaar voorkomt'.

De eerste zondag, op Paasch volgenden, wordt by den landman veelal door eenen beteren of eigenen maaltijd van den anderen zondagen onderscheiden en draagt den naam van Lutje Paasch.

Aan lage praatzucht, laster en kwaad spreken maken zy zich weinig schuldig.

Als een gevolg der afgunst, moet elk zich, (doch waar is dit wel anders? –) wachten om zynen zeilen niet te hoog te trekken. Zy zyn vryheidlievend en dulden geen dwang, echter weinig bewegingmaken . . het afschaffen van oude gewoonten of het volgen van nieuwe instellingen. By de voltrekking van het huwelyk paren zy te weinig godsdienstige beginselen.

BURGLER

TRANSPORT BV

Industrieweg 2a
9804 TG Noordoorn
Telefoon (0594) 50 25 33
Fax (0594) 50 23 93
www.burgler.nl

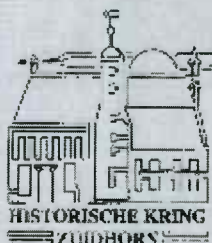
**Gespecialiseerd in het vervoer
van vloeistoffen**

Dierenspeciaalzaak
Tuinbenodigdheden
Hengelsport
Vrijelijdsartikelen.

Dorpsvenne 5 / Nieuwstraat 3
Tel.: 0594 502502
Fax: 0594 507649
(Wie bezorgen gratis)
e-mail: ahc.wegman@cs.com
www.arnoldwegman.nl

Tegen inlevering van deze advertentie 10% korting op uw aankopen
(geldt niet voor aanbiedingen)

Historische Kring Zuidhorn

BOS

MANNENMODE

Bos Mannenmode
Hoofdstraat 10
9801BX Zuidhorn

Voorstraat 97
9291CE Kollum

H. Schipper

Administratieve en financiële
dienstverlening

Hans Schipper

Boslaan 46
9801 HH Zuidhorn
tel. 06-51560292
E-mail :
hans.schipper@hetnet.nl

Autobedrijf

Freddy van der Veen

Nieuwe en gebruikte auto's

Handelsweg 19b
9804 TK Noordhorn - Zuidhorn
Tel. 0594 - 502 433 / 502 414
Fax 0594 - 500 044

Universeel reparatiebedrijf

www.freddyvanderveen.nl

P.H. Matter

Gediplomeerd bestrijdingstechnicus

Ongediertebestrijding:

ratten, muizen, wespen, vlooiën,
houtworm, bedwants, kakkerlak,
vleesvlieg, muggen, mijten, vliegen,
overvisjes, pissebedden, biktoren,
woelratten, enz.

*Ook uw adres voor advies,
zwambestrijding, vogelwering en vochtwering*

Meidoornstraat 1
9804 SH Noordhorn
Tel. 0594-503005
Mobiel 06-57584262
E mail info@mollencursus.nl

Zoek het niet te ver haal het bij de Zevenster!

• **Diervoeders**

Hond, Kat, Knaagdier, Vogels, Kippen (ook Biologisch)
Paard, Geit, Varken, Schaaap, Alpaca, Koe enz.

• **Tuinbenodigdheden**

DCM, Kunstmest, Kalk, Potgrond, Koemestkorrels,
Gereedschap, Verdelgsmiddelen enz.
Groenteplantjes (*De Ster Werk-Leerbedrijf*), Haardhout

• **Werk/Kleding Veiligheidsschoenen / Klompen, Laarzen, Werkbroeken, Sokken**

• **Patura Afrasteringsmateriaal, Ronde palen**

• **Speelgoed Bruder, Siku, Playmobil, Lego, Duplo**

En nog veel meer, kijk op www.babyenkindshop.nl

De Gast 82

9801 AH Zuidhorn

0594-502074 winkel@dezevenster.com

Tel. 0594-502074

► Verkoop nieuwe en gebruikte auto's

► Reparatie, onderhoud en APK van alle merken

Toyota dealer

Pijpker

Langestraat 22 Noordhorn

Tel. 0594-507850

Gezellig uit eten?
Ook dat kan in ons mooie bedrijf

Tevens voor feesten en catering

De Gast 39 9801AB Zuidhorn

Tel. 0594-502143 www.balk-zalencentrum.nl

Administratiekantoor

Rossing

www.rossingadm.nl

Rabobank

Met **vreemden en onbekenden laten zy zich niet spoedig vertrouwelyk in**, – en zoo iemand heeft hier meer, dan wel elders, dikwyls lang te kampen, voor hy het burgerrecht verkregen heeft; doch die dan ook eens den naam verworven heeft, dat hy vroeg opstaat, deze kan rekenen op zyne behoudenis; maar wee! hem, die het fortuin hier den nek heeft toegekeerd!"

17. *Welke plaatselijke bijzonderheden zijn u nog bekend die onder geene der vorige vragen kunnen beantwoord worden?* Meester Swartwolt bespreekt hier het volgende: **Byzonderheden, betreffende de levenswyze enz. der inwoners van Zuidhorn:** 'Zoo hier, als in een groot gedeelte van de Groninger Ommelanden, wordt de dorpsklok, behalve ook als blyken van te houdenen godsdienst-verrigtingen der Hervormde twee of drie keer des daags geluid. Tusschen de beide nachteveningen, in het zomer-saizoen, des morgens te 8, des middags te 12 en des avonds te 6 uren, en gedurende het overige gedeelte van het jaar alleen des morgens te 8 en des middags te 12 uren. Dit klokgelui is voor den landman, en in het algemeen voor al het werkvolk de roepstem om te ontbyten, te middag, – en te avondmalen. Het ontbyten doet den landman alhier, algemeen met karnemelken pap (hier *zupenbry* genoemd) en met grof roggenbrood en boter en kaas. Den middag-maaltyden worden veelal gedaan met tuin- en veldvruchten en daarna met karnemelken bry – (*zupenbry*). en van deze tuin- of veldvruchten gebruikt men hier byzonder veel aardappelen, graauwe en groene erwten, boonen (paardeboonen) en *grutten*; doch ook by afwisseling wel eens, maar byzonder op zon- of feestdagen, met meelspyzen, dien vooral zamengesteld zyn van boekweiten of garstenmeel of wel beiden onder een gemengd.

Den avondmaaltyden worden, behalve des zondags, wanneer men hier alsdan meest boterhammen of melkspyzen eet, gedaan met de overblyfsels van het middageten des vorigen daags (in deze platte dorpstaal *prannen* geheeten) en met karnemelken bry. (*dus 3 keer per dag zupenbry!*)

By het doen der maaltyden by den landman, eet het werkvolk meestal in een vertrek, dat afgescheiden is van dat, alwaar de boer met zyne vrouw en kinderen spyzigen; – de laatsten echter doen zulks ook al veeltyds met het werkvolk aan ééne tafel en gebruiken eene en dezelfde spys."

'De Bruiloften of huwelyksmaaltyden worden van tyd tot tyd minder en hebben alzoo byna geen naam.

Begravenismaaltyden (zoogenaamde *Uitigsten*), worden hier nog vry algemeen gegeven; doch op eene zeer eenvoudige, min kostbare en weinig

omslagtige wyze. By eene dusdanige plegtigheid ziet men niets anders gebruiken, dan een kop koffy, tot dat het lyk naar de begraafplaats is gebracht, als wanneer de bakker, naar gelang het getal personen is, dat deze plegtigheid konde bywonen, het benoodigde witte brood brengt, hetwelk dan in de afwezigheid van de familie en vrienden in gereedheid op de tafel wordt gebracht, om by de terugkomst van de begraafplaats, te kunnen worden gebruikt: – onder het gebruik van deze eenvoudige spys wordt er niet anders gebruikt, dan een dronk vaderlandsch bier (*kluin* geheeten), en byzonder voor zulk eenen maaltyd daartoe ontboden: – in den nadenmiddag gebruikt men daarop, of een kop koffy, of een kop thee, wanneer, na het gebruik van deze drank de aanwezigen op eenen behoorlyken en gepasten tyd huiswaarts keeren.

De Kluunkof, was de bijnaam voor het beurtschip tussen Groningen en Leeuwarden. Vanwege het Kluinbier dat steeds vanuit Groningen naar Friesland werd meegenomen. Een gevelsteen aan het pand Kleine Pelsterstraat nummer 2 herinnert nog aan de kluinbier-brouwerij die hier gevestigd was.

Hoe algemeen het klokkengelui te lande ook geweest zy, om na het overlyden van iemand, zulks als het ware, daardoor bekend te maken, – is zulks alhier sedert 1826 van tyd tot tyd in onbruik geraakt en eindelyk door de bemoeijngen van de provinciale regering geheel opgehouden.

In het boek 'In termen van fatsoen' uit de Groninger Historische reeks komt op blz. 372/373 de kwestie van het provinciale verbod uit 1826 op het klokluiden aan de orde, dat een neveneffect was van ongebreidelde begrafenissen waaraan vooral de plaatselijke boerenelite zich bezondigde. Maar lang hield deze bepaling geen stand, de bevolking vond het verbod kennelijk maar onzin.

De avondbyeenkomsten, vooral in den winter worden hier, byzonder by den landman, veelal nog al gerekt tot na middernacht; vooral in eenen eenvoudigen maaltijd by eenigen meer, by anderen minder naar algemeen heerschend gebruik ingerigt, bestaat hier het onthaal.

Zoo dikwerf men hier chocolade gebruikt, wordt deze nog algemeen weder achtervolgd met koffy; als hebbende velen hier tot een spreekwoord: '**die mÿ de chocolade schenkt is mÿ de koffy schuldig.**'

En ofschoon een avondbezoek al lang gerekt is, des morgens staat men hier, algemeen de landman en zyne werklieden, vroeg op; – de laatsten veelal des morgens om 4 uren; doch deze gaan, buiten bÿzondere omstandigheden ook tusschen 8 en 9 uren of daaromtrent te bed.'

* Over Jan Swartwolt

De Zuidhorner hoofdonderwijzer Jan Swartwolt werd in 1791 in Scheemda geboren (zie bovenstaande aantekening in het doopboek). Zijn vader was er 'schoolhouder'. Voor hij in Zuidhorn tot schoolhoofd werd benoemd, was hij onderwijzer in Haren waar hij in 1817 trouwde met Johanna Bolhuis.

Meester Swartwolt overleed op 15 maart 1874 in Zuidhorn. Hij werd 83 jaar. De grafzerk van de familie ligt aan de zuidkant van de Hervormde Kerk. Zoon Jan zette de familietraditie voort. Ook hij werd onderwijzer en stond later in Peize.

De Slag bij Heiligerlee

Jan de Boer was voorzitter van de Historische Kring Zuidhorn van 1987-1991. Aan zijn opvolger Kees Kreb heeft Jan eens verteld dat hij altijd weer vreesde dat de uitgenodigde spreker de trein naar Zuidhorn zou missen. Daarom had hij zelf altijd een eigen lezing achter de hand, maar gelukkig bleek dit nooit nodig. Kees heeft Jan vervolgens overgehaald om dit verhaal toch maar eens te vertellen.

En dit is in oktober 2001 ook gebeurd, in de bovenzaal van In 't Holt. Zijn tekst is door Kees Kreb en Anne Drentje enigszins ingekort waarbij de voor Jan zo karakteristieke woordkeuze en zinsbouw zo goed mogelijk zijn bewaard. Lees maar.

De Slag bij Heiligerlee, 's avonds 23 mei 1568, wordt algemeen beschouwd als het begin van de Tachtigjarige oorlog. Dat is bekend maar er zijn bijzonderheden en daar ga ik het hier over hebben.

Koek en Ei

Nog geen tien jaar tevoren was op bestuurlijk gebied alles nog koek en ei. De Nederlandse Hoge Adel was eigenlijk dik tevreden over haar invloed op Machthebber Keizer Karel V, in feite een soort Belg, in elk geval sprak hij goed Nederlands en hield hij meestal Hof in Brussel. Dat werd allemaal anders in de periode 1555 tot 1558 toen Keizer Karel zijn rijk onder zijn familie opdeelde (en kort daarna stierf), en waarbij Duitsland onder schoonzoon Maximiliaan II kwam en de Nederlanden aan Philips II toevielen. Die twee konden niet goed door één deur, en mochten ook niet zomaar in elkaars achtertuin wroeten.

Irritaties

Philips II, in Spanje opgevoed, was een echte Spaanse Mijnheer die zijn landen veel liever vanuit Madrid dan uit Gent of Brussel bestuurde. Hij gaf de Nederlandse edelen veel minder ruimte dan vroeger bij Karel V.

Zo ontstonden allerlei 'bestuurlijke' irritaties en bovendien ook “religieuze” irritaties: aflaatpraktijken. Ze waren het begin van de reformatie, en van Beeldenstorm in 1566, die voor de heersende clerus niet te pruimen was, ook niet voor de haviken in Madrid.

Alva, Egmont, Hoorne, Willem van Oranje

NU was het tijd voor orde op zaken. De knoop werd in 1566 doorgehakt met de aanstelling van Alva, hertog van Toledo. Alva ging doortastend te werk. Eerst kwam natuurlijk de troepenwerving: die vond plaats in Spanje, op Sicilië en nabij Genua, waarna vanaf Genua iedereen met wat geld en een kaartje naar het Noorden werd gestuurd. Braaf enige maanden doorlopen tot 's Hertogenbosch. Tegen de zomer (1567) waren de meeste troepen veilig, en al aardig getraind in lange – afstand - lopen, in Brabant aangekomen.

Dan Alva zelf. Die arriveerde tweede helft augustus 1567 in Zuid-Nederland en ging opnieuw voortvarend te werk. Hij stuurde onmiddellijk elk der Nederlandse Edellieden een brief, met het verzoek op de thee langs te komen. Er waren dan wel moeilijkheden, maar als heren onder elkaar moesten die toch oplosbaar zijn.

De eerste die er achter kwamen hoe dat toeging waren de graven van Egmont en Hoorne. Die vonden dat ze de uitnodiging niet konden weigeren en gingen dus op 9 september 1567 netjes bij Alva op bezoek. Maar onhandigerwijs bleven ze toen – en dat zou later hun dood worden – ook logeren en merkten zodoende de volgende morgen dat hun slaapkamer van buiten op slot zat 'voor Uw eigen veiligheid mijnheer'. Wat dat betreft was Willem van Oranje een stuk verstandiger. Die meldde aan Alva dat hij graag had willen langskomen. Maar ja, het was al september, de winter naderde, zijn dakgoten lekten, dus Alva moest begrijpen dat hij nu dringend in Dillenburg nodig was, enzovoort..

Geest uit de fles

Vrijwel al zijn adviseurs raadden Willem aan de zaak niet meer te pikken en nu zelf het initiatief te nemen door in opstand te komen. Toen Alva Willem's zoon, in Leuven van school liet plukken om hem direct daarna door te sturen naar Spanje was dat de druppel die de emmer liet overlopen. Zoiets deed je niet, als heer tenminste, vond Willem en dat had eindelijk consequenties. Nu was dan de geest uit de fles.

Willem maakte onmiddellijk een krijgsplan en plande in de week van Pasen een zestal invallen, de meeste vanuit 'het buitenland' voorbereid. 'Raids'

zou je nu zeggen, waarbij hij zelf aan het hoofd van een groot huurleger Alva in het open veld moest verslaan.

Maar veel van deze raids mislukten. Zo werd van Willems oorlogskas, met

veel geleend geld (van collega - ridders en familie) de bodem al gauw schrikbarend goed zichtbaar. Toch bleek er nog een klein kansje te gloren dat door de meeste strategen over het hoofd gezien was. Willem had namelijk zijn jongere broer **Lodewijk** (afb.links) aangewezen als expeditieleider voor één van de raids in een uithoek in het hoge noorden. En zo stak op zekere dag deze jongeman met een heus leger van wel 20 man, maar ook met een welgevulde zak met geld voor huursoldaten, de grens over. Vanuit Leer haalde hij direct de eerste

dag al Bellingwolde om daar op het kerkhof ook te overnachten. Nu is een kerkhof 's nachts een desolate en verlaten plek, toen (*en nu nog steeds, neem zelf maar een kijkje*). Dus had daar geen haan naar gekraaid. Maar zo'n gekraai ontstond WEL toen Lodewijk meteen de volgende dag per verrassing het kasteel te Wedde kon innemen, een heus kasteel dus.

Seinen op Rood

Nu gingen de seinen overal op rood. Toch werd door Spaanse troepen uit Groningen nog geen uitval gewaagd en zo had Lodewijk de eerste weken nog niets te duchten. Hij kon mooi met zijn geldzak zwaaien om huursoldaten te werven en Appingedam innemen. Intussen wees Opperbevelhebber Alva de Gulden-Vliesridder **Aremberg** (afb.rechts) aan om het karwei persoonlijk 'in het veld' te klaren.

Hij kreeg extra troepen mee, Spaanse en Siciliaanse infanterie die nog in Amsterdam zat en ongeveer 1200 ruiters die met hun aanvoerder Van Meegen nog bij Montfoort in Gelderland gelegerd waren. De hamvraag was: hoe krijg je Lodewijk te pakken?

De marsroute

Alva maakte de keuze om de in Amsterdam gelegerde troepen via de zo kort mogelijke waterroute naar Harlingen te vervoeren. Een paar dagen later kwamen ze lopend via Zuidhorn voorbij op weg naar Groningen. (*Dit*

zeggend, liep Jan naar het raam van de bovenzaal van In 't Holt, wees naar beneden en riep: 'Hier liepen ze langs!'). Langs de Friese straatweg was het dan ook zwart van de mensen die een sterke en gedisciplineerde troepenmacht 'mochten verwelkomen', niet zomaar wat huurlingen.

Logistieke problemen

Ondertussen had Alva zich wel een logistiek probleem op de hals gehaald. Met de keuze voor Harlingen als snelle oversteek, was zijn infanterie met de bijbehorende ruitery te veel 'vooruit' gekomen. Lodewijk aanvallen zonder eigen ruiters was riskant. En zo kreeg de laatste van Alva een soort 'aanvals-uitstel'. Geen wonder dan ook dat Alva zijn ruiter-commando zwaar op de huid zat om op te schieten. Maar die ruiters moesten zich helemaal van Montfoort 'naar boven' werken en er ontbrak nogal eens de beloofde haver voor de paarden waardoor een hele rij-dag in het water kon vallen.

Geluk voor Lodewijk

Lodewijk had geluk. Zo kampte Van Meegen met zijn ruiters op een cruciale dag opnieuw met havertekorten en verder bleek dat door het natte voorjaar de aloude Valtherdijk niet begaanbaar was en kon de ruitery niet kon doorsteken naar Ter Apel om Lodewijk in de rug aan te vallen. Noodgedwongen liep de route via de Hondsrug en via Zuidlaren. Zo verloren de ruiters veel tijd, samen zeker een dag; te veel tijd om wat nog nodig bleek goed te kunnen maken.

Drie Krijgsmachten

Hoe was het gesteld met de drie krijgsmachten van Van Meegen, Aremberg en Lodewijk in het begin van de nacht van 22 op 23 mei 1568? Voor Van Meegen, op dat moment in Coevorden, lag dat het meest duidelijk. Gewoon in ijtempo de weg over de Hondsrug volgen naar het Noorden. Hij reed die nacht inderdaad in één ruk door van Coevorden naar Zuidlaren. Dat moet een machtig gezicht en ook gehoor geweest zijn: meer dan 1000 dravende ruiters in de nacht. Dan Aremberg. Die moest met zijn infanterie nog steeds op de ruiters wachten, daar was immers alles om begonnen. Maar wanneer zouden die toch komen? Op zijn vroegst pas morgenavond, maar misschien pas overmorgen? Aremberg ging eerst slapen, morgen tegen de middag zou hij meer weten. En Lodewijk tenslotte. Die zag net als Van Meegen zijn bed niet! Want hij delibereerde vanaf het begin van de avond met zijn mede-officieren in de

kerk van Appingedam over de vraag 'wat nu? Want hij had bij de eerdere schermutselingen al gemerkt dat zijn huursoldaten eigenlijk niet waren opgewassen tegen Alva's geoefende troepen. Een list was nodig. Besloten werd onmiddellijk na het beraad stilletjes weg te trekken naar de Duitse grens, wel wetend dat ze daarachter veilig waren. Immers, achter die grens was Maximiliaan de baas en NIET Philips II. De list lukte, in de nacht, zonder te gaan slapen, kneep Lodewijk er tussen uit zonder dat Alva's voorposten, die ongeveer tot Ekenstein gelegerd waren, daar lucht van kregen.

Lopen opTandvlees

Pas tegen een uur of tien 's ochtends merkte Aremberg tot zijn schrik dat zijn prooi hem dreigde te ontkomen. Die had toen al uren voorsprong, zou hij hem nog voor de grens kunnen inhalen? Misschien, het was het proberen waard. De gewone soldaten waren ook ongeduldig om Lodewijk achterna te gaan. Als die zou ontkomen dan zou er immers geen oorlogsbuit te verdelen zijn. Aremberg zette een ijltempo in, in de hoop nog op tijd te komen. Maar Nassauer zag hem natuurlijk komen en kon uit de snelheid van nadering hun tempo afschatten.

Lodewijk wist nu dat de Spanjaarden op hun tandvlees moesten lopen om hem in te halen. En verder was het natuurlijk Willem Lodewijk en niet Aremberg, die de plek bepaalde voor een mogelijke slag.

Wij (Spanjaarden) wassen dit varkentje wel even

Bij het Klooster Heiligerlee wist Lodewijk een geschikte plek. Zuidelijk van de weg waren turfgaten waar de weg tussendoor slingerde, een uitstekende plaats voor verdediging. Stormlopen zouden daar in 'plons plons' kunnen veranderen. En zo geschiedde. Terwijl Aremberg de risico's zonder cavalerie nog overwoog en nog twijfelde of dit plekje geen linke soep was, begon zijn infanterie, begerig op oorlogsbuit, reeds aan te vallen, in een stemming van 'wij wassen dit varkentje wel even'.

De Slag

Zo startte de Slag op een voor de Spanjaarden aller-ongelukkigst moment: doodvermoeid, geen cavalerie en te dicht bij de Duitse grens om gewoon tot morgen te wachten. Want dan zou Lodewijk immers al gevlogen kunnen zijn. En dan ook nog eens al die turfgaten.

Al met al duurde de slag ongeveer twee uur, eigenlijk was het een slachtpartij met aan Spaanse kant ongeveer 2000 doden. **Adolf** (afb.rechts) de jongste broer van Willem Lodewijk) sneuvelt overigens direct in het begin maar dat bleef nog even geheim; en had geen invloed op het krijgsverloop.

Toen ruim twee uur later, tegen zonsondergang de Spaanse ruitervoorhoede in zicht kwam, waren die dus te laat. Deze Spanjaarden dropen af naar Groningen.

NB. Het bleef onduidelijk waar het lichaam van Adolf werd begraven. Tot nu werd aangenomen dat zijn sterfelijke resten in het ingangsportaal van de kerk van Emden liggen. Onlangs kwam de historicus Lammert Doedens met de veronderstelling dat het lichaam in 1668 niet in Emden maar in de St.Lambertikirche te Oldenburg werd bijgezet.

Slag bij Heiligerlee, 23 mei 1568. Links op de voorgrond duiken de soldaten van Lodewijk op uit het turf gat waarin ze zich verborgen hielden. Daarboven staat zijn aanvallende ruitelij afgebeeld. De Spaanse infanterie valt van rechts aan.

Oude Marechaussee kazerne in Zuidhorn

Aan de Gast staat een opvallend gebouw. Ooit was het de thuisbasis van een vijf tot zeven man sterke marechausseebrigade, die zorg droeg voor orde en rust in het Westerkwartier. In 1930 werd het pand gekocht door de betonfabrikant Nanninga, die het liet verbouwen tot twee woningen. Hieronder een korte geschiedenis van dit pand, dat volgens mij een plaats verdient op de lijst van beschermde monumenten.

De oorspronkelijke indeling van het gebouw was als volgt: De kamers boven waren voor de ongetrouwde marechaussees. Beneden woonde links en rechts een echtpaar.

In het gebouw links waren dienstvertrekken met daarachter paardenstallen. Het oorspronkelijke dak stak minder ver over dan het tegenwoordige.

De Koninklijke Marechaussee

Bij KB. Van 5 mei 1840 nr.64 werd voor ons land een 'definitieve organisatie der Maréchaussée' geregeld. Oorspronkelijk was er alleen in het zuidoostelijk deel van Nederland een aantal compagnieën, maar na 1840 kwam er een landelijke organisatie tot stand. Vanaf 18 juni 1854 was het hoofdkwartier gevestigd te Den Haag. In 1860 was de helft van de kazernes eigendom van de gemeente of van particulieren. Enkele brigades zaten in gebouwen van het rijk of van de provincie. Vooral de kazernes die eigendom van de gemeente waren, hadden op diverse plaatsen nog een andere bestemming, bv. secretarie, armbestuur, kantongerecht of kantonale gevangenis.

Bij K.B. van 4 november 1889 nr 14 werd een nieuwe organisatie van het wapen geregeld. Er kwamen 3 divisies. De 3e divisie omvatte een deel van Gelderland, Overijssel, Drenthe, Zuidoost Groningen en Zuidoost Friesland, met als standplaats Zwolle.

Pas in 1894 kwam er een 4e divisie bij met 10 brigades die verdeeld waren over 2 districten namelijk Leeuwarden en Winschoten. In datzelfde jaar kwamen daar nog eens 12 brigades bij, waaronder één met standplaats Zuidhorn.

Rellen in Oost Groningen en Zuidhorn

De aanleiding voor deze uitbreiding waren stakingen en rellen van werkeloze land- en fabrieksarbeiders in Oost Groningen in 1892. Het lokale bestuur kon de onrust niet te baas en riep de hulp in van van de rijksoverheid. In dat jaar werd niet alleen een detachement marechaussee uit Arnhem aangevoerd om de orde te herstellen, maar er moest zelfs nog een compagnie infanteristen aan te pas komen om de zaak in de hand te houden.

Ook in Zuidhorn waren een jaar later ordeverstoringen, waartegen het gezag zich niet opgewassen voelde. In december 1893 belaagden ontevreden werkelozen het gemeentebestuur. De raadsvergadering werd verstoord en bij enkele raadsleden vlogen stenen door de ruiten. De ontevreden vlastrekkers en keienkloppers eisten een hogere vergoeding voor hun werk. De situatie dreigde uit de hand te lopen, maar werd uiteindelijk gesust. De arbeiders kregen een loonsverhoging van 10 cent per dag.

Burgemeester Wieringa stuurde daarna op 13 dec. 1893 een brief aan de Commissaris van de Koningin waarin hij ondermeer schreef:

'Al moge onder gewone omstandigheden de aanwezige Rijks- en Gemeentepolitie voldoende worden geacht, bij het voorkomen van optochten of roerige bewegingen kan zij, opzich zelf staande, al zeer weinig tot beteugeling daarvan doen. Een eventuele versterking der Politie door Marechaussee gelijk in andere delen dezer provincie het geval is, zou de rust en orde in deze en in de omliggende Gemeenten van het Westerkwartier waarborgen en ongetwijfeld ergere ongeregelheden helpen voorkomen.'

En het jaar daarop deed de Zuidhornse gemeenteraad het volgende verzoek aan de minister: *'inhoudende de huisvesting van een te Zuidhorn te vestigen brigade marechaussee met het Noordelijk Westerkwartier als bewakingsgebied'.*

1894 Huisvesting via lease constructie

De huisvesting van deze nieuwe brigades werd efficiënt aangepakt. De benodigde gebouwen werden niet door de overheid gefinancierd maar door particulieren die een huurgarantie van het rijk kregen voor 25 jaar. De steenfabrikant en voormalig burgemeester van Ferweradeel, Jhr. Van Andringa de Kempnaer uit Leeuwarden, sloot op 4 juli 1894 een dergelijk huurcontract af met het Ministerie van Oorlog voor drie kazernes. Te bouwen in Zuidhorn, Hallum en Witmarsum. De jaarlijkse huursom bedroeg f. 950 per gebouw.

Het zou nog tot 1907 duren voordat de kazerne in Zuidhorn in gebruik werd genomen. De brigade werd tot die tijd elders in de gemeente ondergebracht. De naam van de verhuurder van de kazerne is niet bekend, noch die van de architect. Hoewel? In een raadsverslag van 1895 wordt melding gemaakt van het feit dat de Zuidhornse architect M. Viets een declaratie van f.108,40 had ingediend 'voor het maken van plannen en teekening voor het bouwen van een kazerne voor de koninklijke maréchaussée'. Het is dus niet onmogelijk dat het ontwerp van zijn tekentafel afkomstig is.

Jhr. Imilius Josinus Willem Hendrik Van Andringa de Kempener 1844 - 1895 Oud burgemeester van Ferweradeel.

Het contract werd doorverkocht

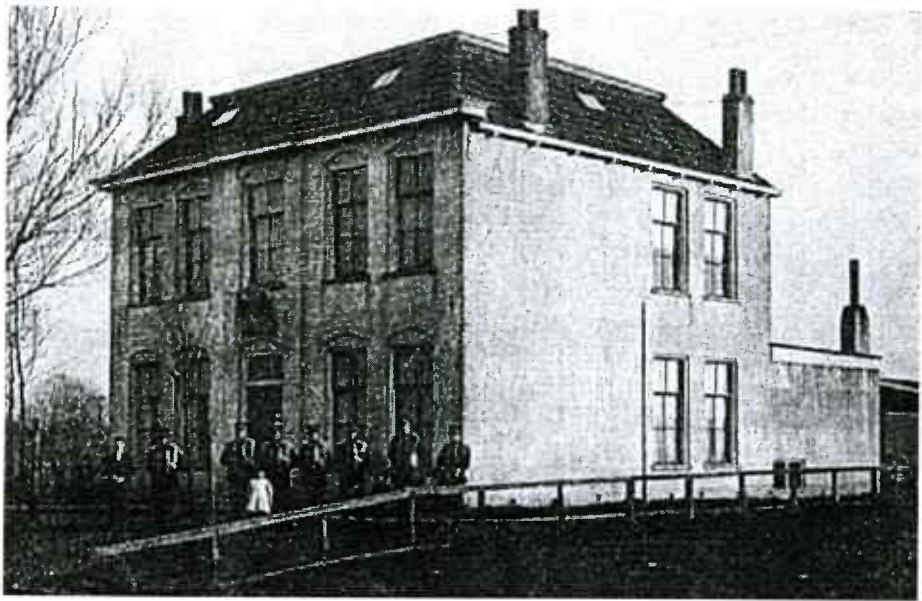
Kort na het sluiten van de overeenkomst overleed Van Andringa de Kempener. Zijn weduwe verkocht vervolgens het onroerend goed, waaronder twee steenfabrieken. En de huurcontracten voor de te bouwen kazernes werden voor 11.000 gulden per stuk aangeboden. Het is nog onbekend wie daarvan de nieuwe eigenaar werd en wie deze kazernes dus uiteindelijk heeft laten bouwen.

Richtlijnen van het ministerie

De gebouwen moesten voldoen aan een beperkt aantal eisen. De algemene richtlijnen luiden dat er sprake moest zijn van: 1. Een verenigd afgesloten geheel. 2. Een Politiezaal. 3. Een lokaal tot opsluiting van aangehouden lieden. 4. Een zolder tot berging van tenminste 1 maand fourage en 5. Een 'binnenplaats tot het uitrukken van het paard'.

De architecten hadden dus enige vrijheid en dat verklaart de variatie in onderkomens die in de loop der jaren gebouwd werden. In het geval van Zuidhorn was dus sprake van een ontwerp dat tenminste drie keer werd toegepast. Zie foto hiernaast. De kazerne van Uithuizen die eronder staat afgebeeld oogt wat sjieker maar lijkt in grote trekken op die in Zuidhorn.

Bronnen: Marian Pompe 'Onderzoeksverslag', Hans Pompe in 'De Staarke Borger' extra nummer jan. 1986 alsmede de website 'Marechausseesporen'

Bovenstaande foto van de marechausseekazerne in Witmarsum had rond 1910 in Zuidhorn gemaakt kunnen zijn. Wellicht dienden de ontwerpen van de kazerne van Uithuizen (onder), of die in Finsterwolde destijds als voorbeeld.

Aaltuiken in het Ypegat

In het 'Schoolmeesterrapport' van Noordhorn uit 1828 geschreven door meester E. K. Knoop maakt hij onder andere ook melding van een kolk in de buurt van 'Oxserd' die waarschijnlijk is ontstaan na een dijk-doorbraak: 'Deze kolk heeft zyne uitwatering in het zoogenaamde Stille diep, en ontlast zich vervolgens in het hoofddiep of de vaart naar Strobos. By den winter is men hier onderscheidene malen aan het **aaltuiken** geweest, en men vond op eene diepte van 32 voeten, wel veel slyk en modder, doch een vasten grond kon men er niet ontdekken'.

Let wel, men vond dus nog geen vaste grond op een diepte van 32 voet en dat is bijna 10 meter.

De vraag is nu: wat is **aaltuiken**? En hoe men die diepte dan schatte?

Mijn eerste gedachte was dat het niet voor de hand ligt dat mensen met een werktuig op zo'n grote diepte gaan prikken naar aal of paling terwijl ze de bodem nog niet eens bereiken, maar hoe was dat bijna 200 jaar geleden? Een kennis, die is opgegroeid in de buurt van Deventer, vertelde mij het volgende mooie verhaal. Men nam een of andere oude katoenen lap (zo mogelijk met gaten), maakte daar een zak van en stopte die vol met een flinke hoeveelheid slacht-afval (van kippen bijvoorbeeld). Daaraan werd een lang touw stevig vast gebonden en men liet de hele zak zinken in de sloot of het kanaal waarin paling aanwezig was. De volgende dag werd de zak aan het touw opgetrokken - een klus voor een paar sterke jongens. Want: de palingen hadden zich met hun kop in die zak genesteld om te 'genieten' van het slachtafval. Zo gauw de zak omhoog werd getrokken verzetten de palingen zich met flinke bewegingen en er moest hard getrokken worden. Mijn Sallandse kennis noemde dit touw een **tui** en zo begreep hij onmiddellijk mijn vraag of hij misschien wist wat 'aaltuiken' was.

Dit verhaal deed mijn vriend Rudi Ebeling onmiddellijk denken aan een episode uit de roman 'Die Blechtrommel' van Günter Grass. Aan de Oostzeekust bij Danzig gebruikte iemand de kop van een zwart paard,

voorzien van een stevig touw, om op dezelfde manier als hierboven aal te vangen. Maar, de zee is daar zeker geen 10 meter diep!

Na deze wat minder smakelijke verhalen weer terug naar de tekst van de schoolmeester. We kijken nog eens in verschillende woordenboeken.

In het **Gronings** zijn er beschrijvingen van Ter Laan en van Molema over oaltoeke: 't Is n greep mit n hòlten stoal, mit vief tannen mit weerhoaken' en ook: 'een lange steel met vier ijzeren punten die van weerhaken zijn voorzien'. En verder: 'toekoal' = aal of paling, met beschadigde huid, en daardoor van mindere waarde.

In het **Drents**: de aaltoek(e) is een drietand met inkepingen aan de tanden om paling *uit een wak in het ijs te vangen*.

In **Ostfriesland** kende men de âltûke (aaltoeke) als een 'dreizackige mit Widerhaken versehene Gabel, welke an einer langen Stange befestigt ist und ins Wasser gestoßen wird, um den unten im Schlamm ruhenden Aal damit zu pricken'.

Deze gereedschapsnaam heeft in Ostfriesland bovendien de naam van een huis of gehucht (toponiem) Aaltukerei opgeleverd, en zelfs de aan weerszijden van de grens voorkomende familienaam Aaltuiker.

Aalprikker

Op de internet-site www.debinnenvaart.nl las ik: Aaltoeken: vissen met een aalhoekwant. Aalreep: reep met haken voor aalvangst en Aaltoek: ijzeren vork met 3 of 5 of 7 van weerhaken voorziene tanden, aan een lange staak. Men prikt blindelings in het water in de hoop de vis te kunnen verschalken. Tenslotte vond ik, ook op het internet, bovenstaande foto van een 'Aalprikker' te zien in het Visserij Museum Zoutkamp!

Conclusie: Wellicht heeft Schoolmeester Knoop destijds dus het 'deftige' woord '**aaltuiken**' bedacht voor het prikken op 'oal met een oaltoek'.

Op dit schilderij van Hendrick Avercamp (1585-1634) zien we de 'aalstecker' met een spies over zijn schouder, een wel vijf meter lange staak met prikker.

Onder: Het Oxwerder Ypegat dat de Noordhorner meester Knoop in zijn rapport vermeldt was in 1828 nog een indrukwekkend diepe kolk waarin vissers met zo'n lange vork menige aal wisten te vangen. Lees meer hierover op blz. 30 en 31.

